

**Encarna
Bodelón**

Universitat
Autònoma de
Barcelona. Facultat
de dret.
Grup d'investigació
Antígona

La denúncia i el silenci: dues estratègies de les dones per lluitar contra la violència masclista

El discurs social imperant ens diu que al nostre país totes les persones som ciutadans i ciutadanes amb els mateixos drets, capaços igualment de defensar-nos davant les vulneracions de drets i la injustícia. Tanmateix, tant des d'una perspectiva teòrica com pràctica, sabem que l'accés a la justícia és desigual i és especialment desigual per a aquells col·lectius afectats per greus desigualtats socials o el dany de les quals ha estat reconegut només recentment. Les vulneracions de drets que provoca la violència masclista són altament negades i els mitjans que tenim per combatre-les i reparar el dany són encara molt pobres. Davant d'aquesta situació sembla una mica absurd preguntar-se: per què encara moltes dones no denuncien la violència de gènere de les seves parelles? Més aviat hauríem de preguntar-nos com és possible que en un mar de negacions i dificultats algunes poques dones valentes s'atreveixin a travessar les dificultats d'un procés penal i de visibilitzar i anomenar les violències.

Aquesta pregunta va ser la que va motivar i cohesionar una investigació desenvolupada a Barcelona i Madrid dins el projecte europeu WOSAFEJUS¹ entre els anys 2009 i 2011. L'estudi va ser desenvolupat per diferents membres del Grup d'investigació Antígona: gènere i societat en perspectiva de gènere de la Universitat Autònoma de Barcelona. Van participar en el projecte i la investigació Glòria Cases, Daniela Heim, Lucía Ortiz, Ricardo Rodríguez i María Naredo. La investigadora principal va ser Encarna Bodelón. Els resultats més extensos del projecte poden consultar-se a la publicació de la investigació espanyola *Violència de gènere i les respostes dels sistemes penals* (2012 a), així com a la pàgina web: www.antigona.uab.cat. El llibre recull els resultats que es van trobar en diversos països europeus: Espanya, Itàlia, Romania i el Regne Unit. D'aquest projecte van sorgir noves preguntes que s'han continuat explorant en un altre nou projecte d'investigació en curs: "El dret d'accés a la justícia: l'àmbit de la violència de gènere", finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació (Pla Nacional d'I+D+i 2008-2011, Subprograma de Projectes d'Investigació Fonamental). Aquest article se cenyirà a descriure alguns dels resultats de la investigació feta a Madrid i Barcelona.

¹ www.wosafejus.org

El nostre objectiu és entendre de quina manera està intervenint el sistema penal en els casos de violència de gènere i, en particular, comprendre quins són els elements que afavoreixen que les dones traslladin la seva reclamació de justícia a l'àmbit penal i quins són els elements que ho impedeixen o dificulten. Per fer-ho, es van utilitzar els instruments metodològics dissenyats en el projecte: entrevistes, observació etnogràfica i anàlisi d'expedients.

- a) 40 entrevistes amb dones, que havien i no havien denunciat la violència, de diferents edats i procedències.
- b) 20 entrevistes amb professionals vinculats amb el sistema de justícia penal.
- c) Una observació etnogràfica feta als jutjats de Madrid i Barcelona durant XX mesos de l'any 2011.
- d) Una anàlisi de 230 expedients judicials als jutjats de Barcelona.

1. Les experiències de les dones que pateixen o han patit violència masclista en utilitzar el sistema penal²

L'Estat espanyol gaudeix d'un dels marcs normatius més avançats en l'àmbit mundial en la matèria que ens ocupa, el qual és citat per alguns organismes internacionals com a exemple de bona pràctica en el camp de la legislació vigent sobre violència de gènere (ONU-Dones, 2010-2011:36). El marc normatiu esmentat està conformat no només per la Llei orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere, sinó també per diferents lleis autonòmiques. La intervenció en cas de violència de gènere en la parella no s'articula únicament entorn del sistema penal, sinó que especialment les lleis autonòmiques han aconseguit crear un espai d'intervenció que va més enllà de la denúncia i que s'ha mostrat molt rellevant, així en particular la Llei 5/2008, de 24 d'abril, del dret de les dones a eradicar la violència masclista. Així mateix, s'ha de tenir en compte que el moviment social feminista ha articulat des de fa anys estratègies de prevenció, atenció i reparació del dany de les dones que pateixen violència, que han estat la base per al desenvolupament de moltes polítiques públiques i intervencions socials.

Cal aclarir que el nostre estudi s'ha limitat a indagar sobre l'experiència de les dones que pateixen o han patit violència masclista en utilitzar el sistema penal, però òbviament hi ha altres àmbits d'intervenció més enllà del sistema penal.

Les entrevistes fetes reflecteixen que les víctimes de violència masclista a les mans de la parella o exparella habitualment segueixen un procés llarg, de vegades de bastants anys, fins a interposar una denúncia, en els casos en què ho fan. A aquesta mateixa conclusió han arribat molts altres treballs, per exemple Tamaia (2007) i Bosch i Ferrer (2002). Així mateix, la sortida del cicle de violència de gènere es presenta com un procés no lineal en el qual vint-i-sis dones entrevistades van tornar amb els seus agressors després d'un temps de separació,

² Aquesta part de la investigació la van dur a terme María Naredo, Glòria Cases i Encarna Bodelón.

abans de trencar la relació definitivament. Les dones travessen el llarg camí de *desnaturalitzar* la violència viscuda. Moltes estudien la possibilitat de denunciar, i bastantes ho fan, però bona part de les dones es queden a meitat de camí en el procés penal: recorren un primer tram però, una vegada al jutjat, diverses dones renuncien a continuar i no presten declaració contra el seu agressor. Algunes de les dones entrevistades van trencar la relació amb l'agressor i van tramitar un procés judicial de divorci, sense utilitzar el sistema penal. A les pàgines següents s'identifiquen els factors que contribueixen a desincentivar les dones a la denúncia i també a la continuació del procés penal, una vegada iniciat.

1.1. Elements per comprendre la decisió de denunciar o no denunciar

Les dificultats, els obstacles, els dubtes que retreuen les dones de denunciar els abusos i les agressions sofertes obeeixen sovint a múltiples factors psicològics, jurídics, socials i econòmics.

a) *Normalització de la violència de gènere*

La primera barrera identificada que impedeix, dificulta o retarda la decisió de denunciar les agressions sofertes és la normalització, la dificultat de reconeixement com a violència de gènere del que s'ha viscut. Aquest obstacle té el seu origen en la cultura, que normalitza relacions amoroses marcades per la submissió i la dependència de les dones, i, alhora, en la creació d'un *cliché* respecte a la violència de gènere que la redueix a l'expressió més greu i visible de les agressions físiques.

Entre les entrevistades hi ha dones que van sobreviure a agressions sexuals, a amenaces i a un maltractament psicològic i econòmic sever, que van trigar molt temps a desnaturalitzar aquestes conductes i a titllar-les de *violència*. De les quaranta dones entrevistades, trenta afirmen que el que elles van viure no encaixa amb l'estereotip de *maltractament*, que sol associar-se a la violència física molt visible, que deixa *marques (l'ull morat)*. Així ho expressa una dona de vint-i-cinc anys víctima de violència física, psicològica i sexual per part del seu marit, militar de la Legió, i una altra dona de quaranta-vuit anys, víctima de violència psicològica greu durant més de vint anys per part del seu marit, un gran empresari:

"Jo no sóc una dona maltractada. Jo mai no he tingut sang, a mi no m'ha tocat mai, jo ho veia com un problema mutu." (D01)

"Ni a la policia, ni dir-li al meu pare, ni a ningú. Jo pensava que era normal, com quan un nen es porta malament, com que s'ho mereixia. Ara ho veig des de fora, veig que algú pega a una dona i ho veig fatal, però en mi ho he vist d'una altra manera [...]. Tot el món ho veia, fins i tot la seva pròpia família, que sempre ha estat amb mi. Però jo no veia res, estava cega. Diuen que tens una bena als ulls, i això deu ser..." (ND03)

b) *Sentiments de vergonya, culpa, bloqueig emocional*

Una altra barrera important lligada als processos de normalització de la violència de gènere i sovint esmentada per les dones són els sentiments de vergonya i de culpa. Els sentiments de culpa de les dones s'insereixen en aquest context social, segons Romito (2007:72): "la idea

que les dones són responsables de la violència que els homes els causen està àmpliament arrelada en les creences d'aquells que les haurien de protegir, ajudar o cuidar". Totes les dones entrevistades van mantenir en secret l'experiència de violència de gènere durant un temps considerable, bé per pensar que era conseqüència dels seus actes, bé per sentiments de vergonya.

"Cal viure-ho per saber què és. Ningú se'n fa una idea, és un pou negre del qual tu no saps com sortir, et fa tanta vergonya que no li ho expliques a ningú, ni a la meva germana ni a la meva veïna. Em preguntava: 'Què t'ha passat?' I jo li deia: 'He caigut a la banyera', i s'ho creia. Fins que un dia li vaig dir: 'Mira, passa això i em separaré....', van passar anys". (ND07)

c) La protecció dels fills i filles

La culpa apareix sovint relacionada amb el benestar de fills i filles. En els relats de les dones apareix sovint la preocupació que la denúncia no sigui compresa pels fills i filles de la parella i amb la responsabilitat de les dones de mantenir intacta la *llar familiar* que mereixen els seus fills/filles. Una de les dones entrevistades que no ha denunciat el seu agressor descriu així el sentiment de culpa respecte als seus fills:

"No volia que pensin: la meva mare és dolenta. Han estat vivint tota la vida junts i ara per una *chuminada* el denuncia: la meva mare és dolenta [...]. D'aquesta manera, jo em divorcio i ja està. I no em poden dir: la teva mare ha denunciat per interès, l'ha portat a la ruïna. [...] No vull que el dia de demà els meus fills diguin: mira la meva mare, tant parlar-nos de bonic, i ara és pitjor que ningú". (ND06)

D'altra banda, deu dones que no han denunciat la violència masclista van afirmar que el motiu de no fer-ho ha estat la *protecció* dels fills i filles, el desig que no pateixin, que no vegin el seu pare com un delinqüent o que no es vegin obligats a testificar en un judici. N'hi ha que tenen por dels règims de visites o que el pare s'hagi d'emportar els nens tan petits (de vegades de només 4 mesos) quan "no saben ni la talla del bolquer". Com a exemple, el testimoni d'una dona espanyola de seixanta-un anys que mai no s'ha plantejat denunciar el seu agressor:

"Jo prefereixo no denunciar per les meves filles, ha de ser dur anar de testimonis contra el seu pare. Jo no tenia cap altre testimonis". (ND07)

d) Por d'una major violència i desconfiança en la protecció del sistema judicial penal

Un altre dels factors a què més al·ludeixen les dones és la por a la reacció de l'agressor, després de la denúncia. Catorze dones que van patir violència física i sexual revelen que la barrera principal que els retreu de denunciar és la por a una violència major, o fins i tot que l'agressor posi fi a la seva vida. Com a exemple, el relat d'una dona de cinquanta-nou anys que no va denunciar el seu agressor per la violència exercida durant més de vint anys, per por de la reacció d'ell cap a ella i el seu fill, i per desconfiança del sistema de protecció després de la denúncia:

"Jo no ho vaig denunciar mai perquè havia tingut alguna denúncia per altres motius i havien vingut els policies a portar-li la denúncia a casa. Llavors jo pensava: 'Si denuncio

aquest home, vindrà el policia, li portarà la denúncia i el meu fill i jo... Ell no sé si viurà, però el meu fill i jo segur que estem morts i ben morts...'. O sigui, que jo tenia la percepció del que suposava una denúncia perquè te la portaven a casa". (ND11)

La por de l'enfrontament amb l'agressor durant el judici també és un factor que pot dissuadir les dones de denunciar o continuar amb el procés.

"Perquè jo havia sentit que si vas al metge i tens algun tipus de ferida o cops, et pregunten com t'ho has fet. Si tu dius que ha estat la teva parella, avisen la policia. Jo tenia por que ell se n'assabentés, que els metges avisessin la policia i que la policia vingués a fer-li un toc a veure si passava alguna cosa, però que a ell no se l'emportessin... Perquè jo tenia por que quan la policia marxés, tanqués la porta i anés contra mi. I que d'aquesta no en sortiria. Per això mai no vaig denunciar ni res. Perquè ell em va dir que si el deixava o el denunciava o feia alguna cosa, preferia veure'ns mortes a totes abans que jo me n'anés d'allà amb les nenes, i que em mataria a mi i a les nenes". (D06)

e) Dependència econòmica i manca de recursos per a la cura dels fills i filles

Una de les barreres a què també fan referència moltes dones és la falta d'autonomia econòmica. Sovint aquesta barrera deriva de la mateixa violència econòmica exercida per l'agressor (impediment de l'agressor per treballar) o de les seqüeles de les agressions (baixes laborals degudes a la violència, amb conseqüències greus per a la salut de les dones en tots els casos). Moltes de les dones entrevistades han hagut de deixar de treballar a causa de l'impacte de la violència en la seva salut, i s'han documentat casos de baixes de sis mesos a dos anys. Han patit estrès posttraumàtic, depressió i una d'elles incapacitat total per treballar, amb un grau d'invalidesa del 75%. Serveixi d'exemple el testimoni d'una dona de trenta-vuit anys, víctima d'agressions físiques molt greus, que va treballar durant més de deu anys en un banc i a qui la baixa laboral va perjudicar en la seva projecció professional:

"És que després d'una pallissa no et pots aixecar l'endemà a treballar. I no només eren els cops, eren les paraules amb què m'ofenia i les circumstàncies que em feia passar vergonya en públic [...]. Ara veig les conseqüències, arribar al mercat laboral de nou és molt difícil. Què explico si em pregunten per què no he treballat durant dos anys? Què responc? Que estava malalta psicològicament? [...]. Jo era molt feliç amb la meva feina, al banc vaig anar ascendint i em sentia contenta i molt realitzada. I ara estic aquí a l'atur, tot i que parlo quatre idiomes." (D22)

La violència econòmica en les seves diverses manifestacions és present en vint-i-dues de les quaranta entrevistes fetes. Fins i tot en el cas de dones joves, vuit confirmen que els agressors les coaccionaven per impedir-los treballar fora de casa, cosa que implica que quan es van plantejar trencar la relació de violència, es van veure *lligades* econòmicament a l'agressor. Així relata una dona de cinquanta-dos anys la resposta del seu marit quan li va plantejar que volia posar-se a treballar:

"Jo em vaig posar a treballar i ell em deia: per a què treballaràs, per la merda de sou que guanyes". (ND06)

f) *Missatges desincentivadors de l'entorn familiar/social*

El missatge desincentivador de la família (la pressió familiar perquè continuï la relació) és un factor que apareix en alguns casos i que presenta un clar biaix generacional. Apareix en els casos de sis dones grans, mentre que en els casos de dones joves la reacció de la família és, al contrari, de suport i incentiu perquè les dones denunciïn els abusos.

El rol de les amistats també pot ser ambivalent, cosa que inclou testimonis que posen en relleu relacions de falta de comprensió i rebuig de les decisions de les dones al llarg del procés de sortida de la violència. Com a exemple, el relat d'una dona que afirma haver perdut moltes amigues, que "li van tancar la porta perquè ja estaven fartes que ella no denunciés". (D22)

g) *Missatges desincentivadors del marc jurídic*

En el cas de les dones migrants en situació irregular, s'ha identificat com a *barrera afegida* el marc normatiu d'estrangeria.³ Malgrat les reformes recents⁴, la Llei d'estrangeria actual estableix l'obertura d'expedient d'expulsió a les dones migrants en situació irregular que, després de denunciar per violència de gènere, no aconsegueixin acreditar els fets en el procés penal. El requisit d'aconseguir una sentència ferma que acrediti la violència de gènere cal analitzar-lo en el marc de l'activitat dels jutjats de violència sobre la dona, que propicia que bona part de les denúncies no acabi en sentència condemnatòria. Segons dades del Consell General del Poder Judicial, el 49% de les denúncies per violència de gènere el 2010 van ser arxivades i prop de la meitat de les sentències dictades pels jutjats penals en la matèria, el mateix any, van ser absolutories (Consell General del Poder Judicial, 2011: 6 i 13).

Aquest context normatiu continua generant por en les víctimes i s'ha constatat que és utilitzat pels agressors per desincentivar-les de denunciar els abusos. És, en altres paraules, un instrument per a la impunitat del qual els agressors són molt conscients i fan ús. Una dona boliviana que viu a Espanya des de fa deu anys i que en el moment de ser entrevistada es trobava en situació irregular (únicament ha estat un any en situació regular) comenta així la seva por a denunciar:

"Allà no puc [denunciar] perquè estava sense *papers*, sempre he tingut por pels *papers* i per la meua filla. No tinc papers, tenia por. Jo me'n vaig anar de Simancas a Valladolid, i allà sí que va venir la policia, perquè allà sí que em va pegar lleig i la veïna del costat va ser la que va avisar." (D07)

1.2. La decisió de denunciar: factors que la faciliten

La decisió de denunciar apareix en les dones entrevistades com un procés gradual, en què van prenent consciència de la seva situació i on els suports de familiars o amigues juguen un rol fonamental. Totes les dones que inicien el recorregut pel sistema de justícia penal *pel seu*

³ Llei orgànica 4/2000, d'11 de gener, sobre drets i llibertats dels estrangers a Espanya i la seva integració social. Reial decret 2393/2004, de 30 de desembre, pel qual s'aprova el Reglament de la Llei orgànica 4/2000, d'11 de gener, sobre drets i llibertats dels estrangers a Espanya i la seva integració social.

⁴ Llei orgànica 10/2011, de 27 de juliol, de modificació dels articles 31 bis i 59 bis de la Llei orgànica 4/2000, d'11 de gener, sobre drets i llibertats dels estrangers a Espanya i la seva integració social.

propi peu —no per la denúncia d'un tercer (veí/veïna, familiar...)— han hagut de passar per un procés previ de presa de consciència de la seva situació. Aquest procés presenta característiques diferents en dones víctimes de violència psicològica, sexual o econòmica, i en aquelles que van patir agressions físiques de gran entitat.

Les dones sotmeses a violència psicològica i sexual es demoren molt més temps en aquest procés de prendre la decisió de separar-se de l'agressor i la majoria d'elles prioritza la recerca d'un altre tipus de sortida diferent de la denúncia. Les dones víctimes de violència física greu o extrema tenen cada vegada més contacte amb familiars o professionals (metges/esses) que els fan de mirall, en el qual es reflecteix la gravetat de la seva situació. Això resulta determinant perquè la majoria d'aquestes dones acabin transitant pel sistema de justícia penal.⁵

Les lògiques del sistema de justícia penal van confeccionant el *clixé* indicat abans sobre la violència de gènere *denunciable*. Com veurem a través de les dades quantitatives d'anàlisi dels expedients, les denúncies amb més aparences de prosperar són les que descriuen agressions a) físiques, b) amb *marques*, c) recents i d) documentades amb un comunicat mèdic. Al contrari, és freqüent que no prosperin aquelles que relaten violència de gènere habitual, violència psíquica, en què no hi ha testimonis, és a dir, tenen menys possibilitats d'èxit en un procés judicial aquelles violències que són les que les dones descriuen més freqüentment a les entrevistes.

Malgrat que cada procés és singular, s'han identificat alguns elements comuns a algunes de les dones entrevistades que van precipitar la decisió de denunciar. Es presenten a continuació.

a) Intensificació i/o acumulació de la violència

Quinze de les vint-i-tres dones entrevistades que havien denunciat, van trigar anys a decidir-se a denunciar. La decisió de denunciar la van prendre després d'un temps llarg d'acumulació de violència, cada vegada més intensa i/o freqüent, que pot arribar fins a l'intent d'homicidi, i les seves derivades: gran deteriorament físic i mental (la major part de les dones entrevistades presenta seqüeles físiques i psicològiques importants).

"Fins que va arribar un moment que m'he tirat nou mesos de baixa, sense sortir de casa, no he anat a treballar... Abans d'agafar-me la baixa, em preguntaven i vinga a plorar i plorar. Em preguntaven i jo sempre deia: problemes meus. El problema és que no és que ells hagin de dir-ho, ets tu qui has de veure-ho. I és que tu no ho veus, tu mateixa com que estàs tan malament, et veus tan summament impotent, et veus tan perduda, l'únic que t'entren són ganas de sortir corrent al final del món: em va agafar per això. Agafaré el cotxe i buscaré un terraplè i faré *catapum* [...]. Ho vaig intentar i em va salvar un camioner. Jo anava amb el cotxe i buscava el precipici. El camioner es va ficar pel mig i em va acompanyar a la feina, em vaig sobresaltar, em vaig posar molt nerviosa i em va

⁵ Es pot assenyalar, tanmateix, que dues de les dones entrevistades amb una experiència de violència física greu, inclòs un intent d'homicidi, han trencat la relació amb l'agressor, però afirmen que mai no s'han plantejat en ferm denunciar. La por de la reacció del seu agressor davant d'una denúncia ha estat, com ja s'ha comentat, el motiu més poderós que les va retreure de fer-ho.

preguntar: saps què anaves a fer? I li vaig dir: doncs, no. I em va acompanyar a la feina". (ND06)

També algunes dones interposen la denúncia després de la separació, en veure intensificada la violència i la persecució per part del seu agressor, que sovint no accepta la ruptura. Serveixi com a exemple el testimoni d'una dona que en un primer moment se separa de *mutu acord*, sense recórrer a la denúncia, però que acaba denunciant la reacció de l'agressor, que utilitza les visites del fill comú per assetjar i agredir la dona:

"Jo li vaig dir a la jutgessa 'bé, però li van dir que el nen l'havia de visitar a la Creu Roja sota supervisió [en un Punt de Trobada] [...]. Una cosa és que la visita l'hagi de fer a la Creu Roja, una altra cosa és que ell pugui venir sempre que vulgui a veure el nen. Llavors, per a què es fa allò de la guàrdia? Perquè ell em pugui estar perseguint al parc, a la guarderia, a la fleca...? Perquè, en realitat, m'està buscant a mi i l'excusa és el nen, i quan venien els Mossos els menjava el coco: 'Ai, és que no podré veure el meu nen...!'. El meu nen, el meu nen.... Sí, segurament té molta pena pel seu nen, però després quan tenia el seu dret de visita a la Creu Roja no venia, perquè el que volia era veure'm a mi, i em perseguia a mi. És llavors que vaig denunciar i hi va haver molts trencaments de l'ordre de protecció". (D18)

Algunes dones denuncien per por de la reacció de l'agressor, especialment pel que fa als fills o filles en comú. Com a exemple, una dona boliviana, l'agressor de la qual la va amenaçar amb denunciar-la per *sostracció de la filla en comú*, que va interposar una denúncia davant de la por que ell la denunciés:

"No coneixia res i el dia que vaig marxar de la casa on vivia amb ell amb l'excusa que tenia un bateig de la filla d'una amiga, jo volia anar-me'n de bones i ell no ho volia, em va trucar durant tot aquell dia i no li vaig contestar les trucades, però ja a les 9 de la nit d'aquell mateix dia em va enviar un missatge en què em deia que si no tornava amb la seva filla em denunciaria a la policia. Llavors jo no coneixia cap tipus d'ajut ni informació, però la meva tia, amb qui m'anava a quedar, des de feia temps m'havia advertit i em deia 'denuncia!' i jo no li feia cas. Vaig tenir por que em denunciés per haver-me'n anat de casa amb la nostra filla, per la qual cosa vaig anar a la policia amb la meva tia, però allà em van dir que com que jo vivia a XXX havia de presentar allà la denúncia, i me'n vaig anar cap allà. Als 10 minuts que jo estava presentant la denúncia va arribar ell per denunciar-me, però va ser allà mateix que el van detenir". (D23)

b) Missatges de familiars i persones properes que animen a denunciar

La intensificació de la violència molt sovint va unida als missatges, cada vegada més presents, insistents, de persones properes a la víctima que exerceixen de *mirall* i tornen a la dona la imatge real de les seqüeles de la violència, el qual resulta fonamental per *desnaturalitzar* les agressions. Els missatges de suport de persones properes serveixen també a les dones per trencar amb la sensació de solitud provocada per la violència i el silenci. Alguns dels múltiples testimonis exemplifiquen el que hem exposat:

"Vaig marxar a casa de la meva amiga i em vaig passar tota la nit plorant i comentant el tema. Ella em deia 'mira, les coses s'agafen a temps, denuncia!'. Però jo no volia denunciar-lo, em vaig passar tot el matí treballant i pensant el denuncio, no el denuncio. Però si no el denuncio continuarà fent-ho...". (D09)

c) Extensió de la violència cap a altres persones, en especial els fills i filles

En la majoria dels casos de les trenta-dues dones amb fills i filles, un dels factors principals que els impulsa a denunciar els abusos és l'extensió de la violència directa cap als menors o el fet que presenciïn les agressions.

[Em pots explicar una mica quin va ser el detonador que et va portar a avisar la policia?]
 "Sí. És que [...] em va voler agafar, em va agafar, em va tapar la boca perquè jo no cridés i llavors hi havia un jove allà on vivíem. Ell... va entrar al saló perquè el meu ex estava a sobre meu i m'estava ofegant. Llavors el jove va fer que em deixés anar i jo vaig cridar la policia amb la desesperació de l'ofec. I el meu nadó era allà amb mi i tot això... el nadó veient-ho, i també es traumatitza amb tot això... [És clar...] Aleshores... per això vaig cridar a la policia i va venir una patrulla, i ell es va escapar." (D14)

A partir del moment que es pren la decisió de denunciar s'inicia un nou camí, no exempt de dificultats, en el qual les dones entren en relació amb les diverses persones que operen en el sistema penal: policies, advocats/ades, fiscalia, jutges/esses, etc. En els epígrafs següents s'analitzarà de quina manera les dones valoren el treball dels diferents professionals i l'experiència dels processos judicials.

2. Les representacions de les dones que pateixen violència masclista i de la denúncia per part dels/de les professionals⁶

En aquest apartat s'analitzen algunes de les valoracions de les persones professionals⁷ que van ser entrevistades en el marc del projecte WOSAFEJUS, en funció del seu treball en la intervenció en casos de violència de gènere/masclista en la parella o exparella, des de diferents àmbits (justícia penal, sanitat, serveis socials, serveis d'atenció a la víctima i policia). La mostra sobre la qual treballem recull 20 entrevistes semiestructurades a professionals. Ens interessava conèixer el punt de vista dels professionals que van participar en l'estudi sobre diferents aspectes vinculats a la seva feina quotidiana i, en concret, sobre: com perceben les dones que han sobreviscut a la violència i que han recorregut al sistema de justícia penal?

En aquest apartat es recullen algunes de les opinions dels professionals sobre la denúncia i el seu paper.⁸

⁶ Aquesta part de la investigació la van dur a terme Daniela Heim, Glòria Cases i Encarna Bodelón.

⁷ Les autores agraeixen la col·laboració de totes les persones que van participar en les entrevistes en profunditat, sense els testimonis de les quals aquest treball no hauria estat possible.

⁸ L'anàlisi dels problemes que afecten la intervenció dels professionals ha estat desenvolupada en una altra publicació (Bodelón, 2012a).

a) L'oportunitat del recurs a la denúncia

En general, les persones entrevistades consideren que la denúncia té un paper molt important, no només per frenar la situació de violència, assegurar la protecció de les víctimes i l'accés als drets reconeguts en la legislació, reprimir l'agressor i mantenir-lo allunyat de la víctima, sinó també, entre altres qüestions, perquè es parli públicament d'aquesta problemàtica. Tanmateix, entre algunes de les persones professionals entrevistades existeix certa preocupació relacionada amb l'oportunitat de la denúncia, perquè de vegades les dones no estan preparades per afrontar les conseqüències que comporta la posada en marxa del procés judicial, especialment en els moments immediatament posteriors als fets de violència.

b) L'obligatorietat de la denúncia i la valoració del seu èxit potencial

A l'Estat espanyol, la violència de gènere és un delictes d'acció pública, de manera que no solament és perseguible d'ofici, sinó que també moltes persones i, en particular, els qui actuen en l'atenció directa i intervenen en casos d'aquest tipus estan obligats a denunciar. A la pràctica, la majoria dels professionals entrevistats entenen i comparteixen el criteri de l'obligatorietat de la denúncia, però també hi ha els qui consideren que aquesta obligatorietat pot posar en risc l'objectiu principal de les seves intervencions, ja que la interposició de la denúncia ha de tenir en compte la situació psicosocial de la víctima i la seva protecció.

c) Un estereotip de violència

Un punt d'acord entre les persones professionals és el fet que als jutjats encara prevalgui l'estereotip de la violència com aquella que *deixa marca*:

"No sempre la denúncia funciona, és a dir, si jo vaig al metge i tinc uns hematomes i dic que ha estat el meu company o excompany que m'ho ha fet, i hi ha un informe, això m'ho facilita, però si resulta que jo vaig al jutge i li explico que des de fa anys el meu marit exerceix la violència contra meu i no ho puc demostrar, de què em serveix? En general, jo he observat que les dones que denunciaven i després el jutge no els atorgava una ordre de protecció se sentien com si 'creu que jo he mentit' [...], l'experiència acaba sent molt negativa per a elles." (EP01)

d) La credibilitat dels testimonis de les dones

En general, la majoria de les persones professionals entrevistades no s'han expressat de manera explícita amb relació a la idea que les dones denunciïn falsament fets de violència de gènere/masclista, però aquest mite és latent en els discursos d'alguns professionals entrevistats. En particular, en els dels jutges/esses.

Sense esmentar-ho expressament, les imatges estereotipades de les víctimes que tenen els jutges entrevistats permet suposar que, des del seu punt de vista, hi ha dos tipus de víctimes: a) les *víctimes-víctimes* o *víctimes reals* i les *víctimes-no víctimes* o *falses víctimes*. El testimoni següent ho il·lustra amb claredat:

"El que de veritat és violència de gènere ella ve espantada, cohibida, amb por, fins i tot amb ganes que passi tot com més aviat millor i oblidar-ho, això és d'una situació quan de

veritat ha viscut la violència de gènere i t'ho transmet amb els gestos, la tímidesa, no mira a l'acusat, això és el que veiem molt poques vegades. La majoria de les vegades arriben els dos de la mà estimant-se molt i dient que no volen declarar, ja no se sap el motiu de la denúncia [...]." (EP13)

e) **Percepcions específiques sobre les dones i els agressors segons el seu país d'origen**

Pel que fa a la pregunta sobre si creuen que hi ha especificitats en la seva feina amb les dones d'origen migrant, la majoria de les persones professionals entrevistades apunten tres idees. D'una banda, l'accentuació del masclisme de *certes cultures*, en les quals hi hauria més violència; d'altra banda, certs estereotips relacionats amb l'aprofitament il·legítim dels ajuts econòmics i, finalment, es recalquen situacions específiques lligades a la condició migratòria, com el fet de tenir menys xarxa social, més dependències econòmiques, menys accés als recursos i viure situacions de discriminació.

La diferència cultural emergeix en alguns discursos com un element que intenta explicar la violència de gènere com un fenomen que s'atribueix *als altres*. Així doncs, es desconeixen, en general, les dificultats afegides que pateixen les dones migrants pel seu estatus migratori (legal/il·legal), menor accés als recursos econòmics i socials, menor xarxa familiar, major desconeixement dels recursos, idioma diferent, etc. (Amnistia Internacional, 2007).

Com a conclusió, també s'han d'assenyalar diferents obstacles o problemàtiques, en molts casos comuns a les persones que treballen a la xarxa, i que afecten diversos àmbits, entre els quals:

- La manca de recursos per fer front a tota la demanda (la necessitat de més places a les cases d'acollida, més hores d'atenció als PIAD, als CAP, etc.), així com l'existència de desigualtats territorials en l'accés als serveis. En el mateix sentit, moltes de les persones que entrevistem fan la constatació que amb la *crisi* actual i, sobretot, amb les retallades pressupostàries i de personal, aquestes deficiències empitjoraran.
- La persistència d'una falta de coordinació amb els altres serveis, malgrat l'existència de xarxes i circuits. Se subratlla una falta de coordinació més institucionalitzada, que actualment sembla dependre en bona mesura de *voluntats individuals*. En molt poc temps hi ha hagut un desplegament molt important de recursos públics i privats, cosa que ha provocat certes dificultats de coordinació i que les dones hagin hagut de repetir la seva història davant de diferents persones, i patir, en conseqüència, el que s'anomena *victimització secundària*.
- La burocràcia i la lentitud extrema de la Justícia s'apunta com una causa de victimització secundària en les dones dins del procés judicial. La falta d'informació legal de les dones, el llenguatge tecnicojurídic de difícil comprensió i la idea que "la Justícia fa por" dificulten el dret d'accés a la justícia.

3. Quan es denuncia: la violència masclista en els expedients judicials de Barcelona

El pas per la justícia penal de les dones que pateixen violència masclista en les relacions de parella deixa rastres a les seves vides i en les persones que les acompanyen, i deixa empremtes als expedients judicials, rastres que el paper documenta d'una forma incompleta i parcial, tecnificant les múltiples experiències de les dones. Tanmateix, les informacions que emergeixen dels expedients judicials són imprescindibles per comprendre quin és el tipus de tractament que es dona al problema en l'àmbit penal.⁹ A Espanya, el primer estudi que va utilitzar dades dels expedients judicials va ser dut a terme el 2003 per l'equip de sociologia jurídica de la Universitat de Saragossa (Calvo, 2003).

El treball amb els expedients judicials s'ha desenvolupat a la Ciutat de la Justícia de Barcelona¹⁰ en quatre tipus de jutjats: els jutjats de violència sobre la dona (comunament anomenats VIDO), els jutjats penals, els jutjats penals amb funció d'executòria de Barcelona i l'Audiència Provincial de Barcelona.¹¹

A partir de la Llei orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere s'introdueixen a Espanya els jutjats de violència sobre la dona. La reforma del Codi penal espanyol produïda per la Llei orgànica 1/2004 ha donat lloc a un gran nombre de debats.¹² La Llei 1/2004 estableix tot un conjunt de mesures integrals, de polítiques públiques, articulades en termes de drets en diferents àmbits jurídics com l'educatiu, el social, el sanitari i el laboral.¹³

En total, s'han estudiat 230 expedients judicials,¹⁴ amb data de denúncia o inici del procediment el 2007. L'any 2007 es van presentar a Catalunya 18.424 denúncies.¹⁵

⁹ Una de les persones que s'ha destacat per incloure en les seves investigacions una compressió de tots els passos del procés judicial en casos de violència de gènere és la professora Marianne Hester (2005). Ella i el seu equip van formar part del projecte europeu a què pertany aquest estudi i els seus articles van ser una font d'inspiració per al projecte.

¹⁰ El treball de recollida de dades el van dur a terme dos membres del grup Antígona, Lucía Ortiz Amaro i Sarai Martínez Vega. L'anàlisi estadística de les dades va tenir el suport d'Alina Torres.

¹¹ Aquesta investigació ha estat possible gràcies al suport del personal dels jutjats i dels jutges/esses, que van facilitar l'accés als expedients, i, molt especialment, gràcies a l'interès mostrat per la nostra investigació pel Consell General de Poder Judicial i, en particular, per la vocal del Consell Inmaculada Montalbán, presidenta de l'Observatori contra la Violència Domèstica i de Gènere. Agraïxo la seva col·laboració a tothom.

¹² La literatura sobre la Llei en aquests moments ja és molt àmplia, però algunes autores que destaquen pels seus plantejaments interessants són, des de la nostra perspectiva, les següents: Laurenzo, 2004; Laurenzo, 2005; Calvo, 2005; Montalbán, 2004; Maqueda 2006a i 2006b; Larrauri, 2007; Laurenzo, Maqueda i Ros, 2008.

¹³ Les polítiques públiques contra la violència de gènere s'estan desenvolupant a Espanya des de molt abans de l'entrada en vigor de la Llei 1/2004 (Bodelón, 2005).

¹⁴ Del nombre total de jutjats es van buscar expedients als jutjats següents:

2 jutjats de violència sobre la dona (el 50% del total de jutjats específics existents l'any 2007)

5 jutjats penals, d'un total de 28 (23% del total)

2 jutjats d'executòries, d'un total de 4 (50%)

Secció 20 de l'Audiència Provincial de Barcelona (100%)

¹⁵ Consell General del Poder Judicial - Observatori de la Violència Domèstica i de Gènere. Denúncies per violència contra la dona a Catalunya 2007.

Concretament, als jutjats de Barcelona, l'any 2007, es van tramitar 2.391 casos als VIDO i 2.045 en el total dels 27 jutjats penals.¹⁶

En tots els casos, el delictes comès és una forma de violència al si d'una relació de parella o exparella, atenent la definició de violència de gènere que fa la Llei 1/2004 de mesures de protecció integral contra la violència de gènere. Això inclou qualsevol forma de violència física, psíquica o sexual contra les dones tipificada pel Codi penal: bé la tipificada pels tipus penals específics que va introduir la Llei 1/2004 i que, de manera concreta, reconeixen l'especial lesivitat de conductes de violència masculista realitzades en les relacions afectives, bé altres tipus penals de caràcter general com l'homicidi, l'assassinat i les lesions greus, que en la legislació espanyola tenen un agreujament pel vincle de parentiu, però que no donen lloc a un tipus penal diferent com el de femicidi.

3.1. Els processos de selecció¹⁷ de la justícia penal en el cas de les conductes de la violència masculista en les relacions de parella: què i com s'enjudicien

Durant algun temps, la presentació de les dades judicials ha emfatitzat el nombre de casos que segueixen els procediments i que acaben amb una condemna o amb una absolució, visibilitzant en un segon pla el nombre de sobreseïments.¹⁸ Tanmateix, els sobreseïments són molt rellevants, ja que en aquella primera fase és on solen quedar les denúncies d'aquelles violències en les quals s'afirma que hi ha *falta de proves*. Aquest és el cas, especialment, de les violències psíquiques, que rarament acaben amb una sentència condemnatòria.

Del conjunt d'expedients estudiats destaca que només en el 36% dels casos l'expedient acaba amb una condemna del presumpte agressor. En la resta dels supòsits, un 64%, la demanda judicial de la víctima finalitza amb un sobreseïment (30,4%) o amb l'absolució del presumpte agressor (33,5%).¹⁹ Aquesta xifra és una mitjana dels resultats en els diferents tipus de jutjats estudiats; així mateix, el tant per cent d'absolucions, condemnes i sobreseïments canvia segons el tipus de jutjat.

¹⁶ www.poderjudicial.es

¹⁷ El concepte de selectivitat del sistema penal ha estat àmpliament difós en la sociologia jurídica i implica que el funcionament normal del sistema penal selecciona preferentment certes conductes i persones en els seus processos (Baratta, 2002:104).

¹⁸ El sobreseïment és una resolució que posa fi a un procés sense pronunciament sobre el fons (així v. gr., quan hi ha desestiment). La resolució esmentada, que pren la forma d'interlocutòria, pot ser dictada pel jutge després de la fase d'instrucció, produint l'acabament o suspensió del procés per faltar elements que permetin seguir amb el procediment. Hi ha dos tipus de sobreseïments: el lliure i el provisional. Segons l'article 637 de la Llei d'enjudiciament criminal (LECr), és procedent el sobreseïment lliure:

1. Quan no existeixin indicis racionals que s'hagi perpetrat el fet que ha donat motiu a la formació de la causa.
2. Quan el fet no sigui constitutiu de delictes.
3. Quan apareguin exempts de responsabilitat criminal els processats com a autors, còmplices o encobridors.

Per part seva, el sobreseïment provisional (art. 641 LECr) és procedent:

1. Quan no resulti degudament justificada la perpetració del delictes que ha donat motiu a la formació de la causa.
2. Quan resulti del sumari que s'ha comès un delictes i no hi ha motius suficients per acusar a determinada o determinades persones com a autors, còmplices o encobridors.

¹⁹ L'informe executiu del Consell General de Poder Judicial afirmava que a Catalunya, entre els anys 2005 i 2008, el tant per cent d'absolucions va ser del 30,4% i el de condemnes, del 69,6%. Aquesta dada està calculada sobre els expedients que segueixen el judici, és a dir, sense tenir en compte el número de sobreseïment. (Consell General del Poder Judicial 2008:16). http://www.observatorioviolencia.org/upload_images/File/DOC1244041149_II_informe_anual.pdf

Aquesta primera informació té diverses lectures. D'una banda, és evident que s'ha trencat la impunitat: el volum de denúncies, d'assumptes tramitats i de sentències va augmentar enormement en els últims anys, especialment des de la reforma de la Llei 1/2004, mostrant la lesivitat de les conductes que anteriorment apareixien en l'imaginari penal i social masclista com a conductes quotidianes. D'altra banda, l'altra conclusió inicial és que només una tercera part de les dones que inicien un procés obtindran una sentència de condemna del seu agressor. Hem de recordar que, segons l'última Macroenquesta de victimització feta a Espanya el 2011 (Macroenquesta 2011), el 27,4% de les dones que van dir haver patit violència de gènere alguna vegada a la vida van indicar que havien denunciat el seu marit/parella o exmarit/exparella. És a dir, de totes les dones que pateixen violència en la parella, només el 9,8% obtindran com a rescabament una sentència condemnatòria. Aquesta dada desmenteix la idea que s'hagi produït un procés de criminalització massiva de les conductes de violència masclista en la parella. Més aviat, en aquest cas es construeix, com en altres àmbits del sistema penal, un procés de selecció del comportament social perseguit: de tot el dany produït per la violència masclista, només una petita part tindrà una sanció penal. Aquest procés de selecció té la particularitat que als mecanismes tradicionals de selecció de la justícia penal (criminalització de les conductes que es donen als sectors socials més precaris) s'afegeixen els mecanismes de selecció vinculats amb les pràctiques sexistes i l'ús d'estereotips de gènere en la justícia penal.

Amb relació al tipus de delictes tramitats, trobem diversos delictes que apareixen a la taula número 2, però entre els quals destaquen els enjudiciaments de les lesions menys greus, aquelles que consisteixen en una violència física puntual que no requereix cap tipus de tractament ni assistència mèdica i que constitueixen el 58,7% dels casos estudiats. En segon lloc, encara que amb una proporció molt menor, hi ha les amenaces (14%). En tercer lloc, el trencament de condemna (6,1%). El maltractament habitual només està present en un 4,8% dels casos estudiats. Als expedients en què hi havia més d'un delictes es va escollir el més greu enjudiciat.

La baixa taxa de presència de conductes criminalitzades com a maltractament habitual és molt preocupant, si comparem aquesta xifra amb la de les enquestes de victimització, és a dir, amb la dels estudis sociològics sobre quins tipus de violències pateixen les dones. En la III Macroenquesta sobre la violència contra les dones feta a Espanya s'afirma que: "El 66,7% de les dones considerades com a maltractades *tècnicament* i el 63,8% de les que s'autoclassifiquen com a tals confessen que estan patint aquests actes des de fa més de 5 anys (Sigmados, 2006:21). És a dir, que en una gran majoria els fets vinculats a les violències de gènere es repeteixen en el temps, molt de temps, més enllà dels cinc anys.

Els problemes al voltant de la interpretació del concepte de *violència habitual* no són nous en el dret penal espanyol i la formulació del nostre Codi penal ha estat criticada per dificultar a les dones la prova de la violència (Gil Ruiz, 2007: 212-219).

Els treballs internacionals, els estudis estadístics internacionals, els coneixements de persones expertes i de les dones supervivents mostren que estem davant d'un fenomen estructural que té manifestacions diverses, entre les quals hi ha la violència en les relacions de parella.²⁰

Taula 1. Tipus de delictes

Tipus de delictes	Freqüència	Percentatge
Temptativa d'assassinat	3	1,3%
Maltractament habitual (art. 173)	11	4,8%
Violència puntual (art. 153)	135	58,7%
Trencament de condemna	14	6,1%
Amenaces	34	14,8%
Violència sexual (abús/agressió sexual)	4	1,7%
Coaccions	5	2,2%
Injúries	1	0,4%
Homicidi	6	2,6%
D'altres	17	7,4%
Total	230	100,0%

Font: Elaboració pròpia

3.2. La imatge de la violència masclista en les relacions de parella que produeix el sistema penal: un reflex parcial

Les dones que pateixen violència i que denuncien les violències esmentades no són totes. Els agressors que arriben al sistema penal no són tots els que agredeixen. Per més sabut que això sigui, cal recordar-ho, ja que l'anàlisi del perfil de la dona agredida i de l'agressor que apareix com a fruit de l'estudi dels expedients és només una imatge del total del fenomen de la violència masclista en les relacions de parella. Una mostra més que el marc penal transforma els significats que tradicionalment el moviment feminista havia elaborat amb relació a la violència de gènere (Bodelón, 2008).

El 52,2% de les dones que van presentar denúncia tenen com a país d'origen Espanya i un 47% altres països. La sobrerrepresentació de les dones d'origen migrant és una característica que es repeteix en diferents estudis estadístics sobre el perfil de les dones que denuncien a Espanya. Concretament, el nostre estudi mostraria que la sobrerrepresentació esmentada és especialment alta a Barcelona. Per part seva, la majoria dels agressors (el 50,4% dels casos)

²⁰ Amb relació a la rellevància d'entendre la violència de gènere com a discriminació estructural de les dones María Ángeles Barrère afirma: " ...per al feminisme és important el reconeixement de la violència contra les dones com a forma de discriminació, i, malgrat hi ha moltes dificultats, aquesta introducció adquireix tints revolucionaris en la mesura en què, a través seu, les instàncies politicojurídiques han d'admetre que existeix un fenomen de violència que no es pot tallar apel·lant a un concepte d'igualtat referit al millor exercici de drets individuals..." (Barrère, 2008: 34). En el mateix sentit, Añón i Mestre, 2005.

tenen com a país d'origen Espanya. En un 47,4% consta a l'expedient que l'agressor té el seu origen fora d'Espanya.

L'edat del grup més nombrós de dones que denuncia és entre els 30 i els 39 anys. Destaca especialment el fet que el 24% de les denúncies vingui de dones joves, així com que la menor taxa de denúncies sigui la de dones d'edats més avançades.

Una dada molt preocupant és el nombre elevat d'absolucions que es donen entre les denúncies presentades per dones joves. De les 56 denúncies presentades per dones d'edat compresa entre els 20 i els 29 anys, 25 casos van acabar en absolució, mentre que de les 72 denúncies de les dones entre 30 i 39 anys, van acabar amb absolució 22 casos. Les xifres indiquen una major dificultat per a les dones joves a l'hora d'aconseguir una sentència condemnatòria. Sens dubte, la presència de nombrosos estereotips de gènere sobre les joves fan més difícil provar les violències esmentades, però el nostre estudi també mostra que aquesta taxa alta d'absolució en casos de dones joves està connectada amb el fet que un nombre elevat d'aquestes dones no declaren contra els seus agressors. Concretament, 11 de les 56 dones joves al·leguen l'article 416 de la Llei d'enjudiciament criminal, que permet no declarar contra familiars, i 7 casos més no declaren contra l'agressor. En els casos de les dones de 30 a 39 anys (72 casos), només 7 es van acollir a l'article 416 de la LECr i només 6 no van declarar contra els seus agressors.

Amb relació a l'edat dels agressors, igual com en el cas de les dones, la franja més freqüent és la de 30 a 39, seguida de la de 40 a 49.

En un 50,4% dels casos, les dones que denuncien tenen fills/filles. Aquest factor és molt important, ja que, d'una banda, és un element especialment rellevant a l'hora de comprendre els processos de violència i les seves estratègies de sortida.

Amb relació a l'estatus professional,²¹ majoritàriament són treballadores (33,9%) i mestresses de casa (9%). Un 1,3% estan sense feina i un 2% a l'atur. També destaca que un percentatge molt petit són jubilades (3%). Cal recordar que, segons la Macroenquesta de 2011, la distribució de les dones que han patit maltractament alguna vegada a la vida no presenta diferències significatives amb el total de dones enquestades segons el nivell d'estudis, i que les dones laboralment actives, ja siguin ocupades o a l'atur, afirmen patir més la violència de gènere que les inactives.

La situació professional de la majoria d'agressors és la de treballador, amb un 48,7%. Un 12,6% està buscant feina i un 3,9% rep una prestació per desocupació. En comparació amb les dones, destaca una major taxa d'ocupació en el col·lectiu masculí. L'anàlisi de les professions dels agressors mostra que hi ha homes de sectors professionals molt diversos: 1,7% (4 casos) exerceixen una professió liberal, 2,6% tenen un treball professional dels anomenats *de coll blanc*, un 6% són autònoms, un 31% tenen un treball *de coll blau* i un 3% té altres ocupacions com ara banquer, constructor, periodista informàtic.²² Ens trobem davant d'una enorme varietat de professions que inclouen tot l'arc social, de treballadors manuals a

²¹ Cal destacar que en un percentatge molt alt aquesta informació no estava disponible a les sentències.

²² En els altres casos no es detalla el sector professional.

professionals liberals i empresaris. Aquesta dada confirma el que ja han mostrat altres estudis: no hi ha un perfil socioeconòmic característic dels agressors, la violència masclista és exercida per homes amb situacions professionals molt diverses, és a dir, té la seva causa principal en l'estructura de les relacions desiguals de gènere, i això al seu torn ha de conduir a introduir la perspectiva de gènere en qualsevol anàlisi sobre els agressors, inclosos els programes de treball amb homes agressors (diversos autors, 2009; Geldschläger, Ginés, Ponce, 2011).

L'agressor, en el moment de l'agressió, és exparella de la dona agredida en un 40% dels casos. En el 60% restant de les situacions hi ha una relació de parella. En la majoria de casos denunciats hi ha una relació de convivència. La investigació apunta la importància de les agressions per part de les exparelles. Aquesta dada també està registrada en altres estudis. Així destaquem que la Macroenquesta de violència de gènere 2006 (Sigmados, 2006) indicava que el major percentatge de dones que es declaren víctimes de maltractaments es dona entre separades i divorciades (16,6%), mentre que només s'identifiquen com a tals el 3,2% de les casades o en parella. Aquesta diferència disminueix quan s'utilitza l'indicador de maltractament tècnic i no l'autoidentificació de la persona afectada, cas en el qual el percentatge per a les casades o en parella és de l'11,1% i per a les separades/divorciades, del 14,9%.

3.3. La violència masclista i l'inici del procés

La fase d'investigació o d'instrucció permet analitzar els diversos elements que apareixen en el procés i que permetran en la fase d'enjudiciament arribar a una sentència.

En un 59,7% dels casos no consta que la dona agredida hagi contactat amb cap servei. El fet que no consti no significa que no s'hi hagi contactat, però en tot cas és rellevant veure que en l'àmbit del sistema penal les dones freqüentment no compten amb altres suports de serveis, entitats, associacions, etc. que consolidin el seu camí de sortida de la violència. El fet que el sistema penal no tingui en compte o sol·liciti poca informació amb relació a aquests altres serveis fa més incomprendible per als operadors jurídics el caràcter de la violència, aïllant-la en el coneixement jurídic. També crida l'atenció que només aparegui un cas d'una dona i el seu pas per serveis d'acollida, en aquest cas vinculat a una associació.

Una dada preocupant és que el 33,9% dels agressors tenen alguna causa penal anterior, entre les quals hi ha altres violències contra dones i conducció sota els efectes de l'alcohol com les més freqüents.

Una altra dada molt significativa és que la mateixa víctima ja ha denunciat al mateix agressor en un 23,9% dels casos, és a dir, en prop d'una quarta part dels casos la violència s'ha repetit i ha estat denunciada. Aquesta dada negaria la idea que en el sistema judicial no estan arribant casos de violències masclistes greus. Les entrevistes mostren que la majoria de dones no denuncien un primer incident de violència; per tant, la presència de denúncies repetides és un indicador de la serietat del fenomen. En la instrucció s'indica l'habitualitat en el 13,5% dels casos. Tanmateix, recordem que només en un 4,8% dels casos la condemna reconeix la violència habitual.

La majoria dels fets de violència contra les dones en el context de les relacions de parella són denunciats per les mateixes dones (72,9%). En altres ocasions, el procediment l'inicia d'ofici la policia (13,8%), ja que a Espanya aquests delictes són perseguibles d'ofici. Molt per darrere hi ha les denúncies d'altres persones que coneixen el delicte, com familiars, veïns i veïnes, amics i amigues. En particular, crida l'atenció el baix nombre de denúncies iniciades pel personal sanitari (2%), que és un conjunt de professionals que tenen un contacte directe i freqüent amb el tema.

La majoria de les denúncies són presentades davant de la policia, especialment davant dels Mossos d'Esquadra²³ (89,1%). La presentació de denúncies davant del jutjat de guàrdia és molt baixa (1,8%). Com a conseqüència de la denúncia i de la intervenció policial, l'agressor és detingut en un 62,6% dels casos. La mesura de presó preventiva es donaria només en un 13,9% dels casos.

La dona agredida pot prendre part en el procediment i acudir al judici assistida per un advocat/ada. En aquests casos, la Llei 1/2004 ha proposat que l'assistència jurídica esmentada sigui gratuïta per a les dones en què es donin les circumstàncies econòmiques per poder accedir a la justícia gratuïta. En la resta de casos, la víctima ha de pagar una assistència jurídica si vol ser part en el procediment. Una de les conseqüències de la Llei 1/2004 ha estat que les víctimes acudeixen majoritàriament amb un advocat/ada, concretament, en un 64% dels casos l'assistència jurídica esmentada és un advocat/ada d'ofici. Tanmateix, en un 28,7% dels judicis no hi va haver assistència lletrada per a les dones. Aquesta constatació posa en relleu la importància d'informar les dones dels seus drets i el paper central que té la formació dels torns especialitzats en violència de gènere, en els quals es pugui oferir una formació de gènere sobre la naturalesa de la violència masculista. En el cas dels agressors, el 85% tenen un advocat d'ofici i un 7,8% un advocat de pagament.

Un element molt important en la instrucció és l'activitat del Ministeri Fiscal. Amb la Llei orgànica 1/2004 es va crear la figura de la Fiscalia contra la Violència sobre la Dona, amb categoria de fiscal de sala (títol V, tutela judicial, capítol V), procedint així a l'aplicació d'un model d'especialització de la Fiscalia. Així doncs, el Ministeri Fiscal és una figura de summa importància per perseguir el delicte de violència de gènere com a violació dels drets fonamentals de les dones i per vetllar per la protecció processal, especialment de les víctimes, però també dels testimonis i pèrits que intervenen en els procediments.

En la fase d'instrucció, el Ministeri Fiscal va impulsar el procediment en 170 casos dels 230 estudiats a través de la presentació de l'escrit d'acusació. En 44 dels 70 casos de sobreseïment, el Ministeri Fiscal va recórrer aquesta decisió. Un altre element per mesurar l'activitat del Ministeri Fiscal són les proves proposades, que són majoritàriament la declaració de la mateixa víctima o d'alguna persona testimoni. Aquestes dades ens mostren que l'activitat del Ministeri Fiscal no és tan exhaustiva com es podria esperar.

Entre les mesures que els VIDO poden prendre durant la instrucció, hi ha les mesures civils relatives a qüestions familiars, com la custòdia dels menors. Només en vuit casos les mesures esmentades van implicar adjudicar la custòdia dels menors a la dona. Aquesta dada mostra

²³ Cos de policia propi de la comunitat autònoma de Catalunya.

clarament que la denúncia penal no està sent una forma d'accedir a la custòdia dels menors, és més, en tot cas donaria compte que els jutjats no estan valorant prou la gravetat de la violència sobre els menors.

Les mesures provisionals i cautelars són molt importants per generar un context de garantia dels drets de les dones. Les mesures provisionals només es van aplicar en un 16,1% dels casos, en un 72,6% dels casos no es van sol·licitar i en un 11,3%, malgrat que es van sol·licitar, no es van atorgar. En el cas de les mesures cautelars, la xifra d'aplicació és molt més gran, un 38,3%, i en un 23,5% dels casos es van demanar, però no es van concedir.

3.4. El desenvolupament del judici

La celebració del judici, una vegada finalitzada la instrucció, té lloc al jutjat penal o a l'Audiència Provincial, en funció de la gravetat del delictes.

La majoria de les sentències als jutjats penals són absolucions (79 expedients). Les condemnes són 62 de 230 expedients. D'aquestes 62 condemnes, en 35 casos es va aplicar la suspensió de la condemna. Entre els elements que motiven la sentència absolutòria als jutjats penals trobem que la causa més important d'absolució és que la víctima s'acull al dret de no declarar contra un familiar, dret que estableix la legislació espanyola (art. 416 LECr). Aquesta situació es dona en 30 de les 79 absolucions que es produeixen als jutjats penals. Generalment, les absolucions s'expliquen vinculant-les al fet que les dones no declarin contra la seva parella o exparella; tanmateix, en el nostre estudi, la majoria de les absolucions (49) no tenen a veure amb la no-declaració de la víctima, sinó amb altres factors que valora el tribunal.

A Espanya, els delictes de violència de gènere són perseguibles d'ofici i no hi ha la possibilitat de *retirar la denúncia*, però òbviament les dones poden negar a la comissaria els fets denunciats per un tercer/a o per la policia, i durant la instrucció i el judici oral poden acollir-se al seu dret a no declarar contra els familiars (art. 416 LECr). En tots els casos, està clar que el discurs sobre les dones que no denuncien i les que no ratifiquen les seves denúncies recolza els mites tradicionals sobre la irracionalitat femenina (Schmal i Camps, 2008; Larrauri, 2003). Tanmateix, el silenci de les dones i la seva fugida del sistema penal és un símptoma que el sistema penal continua sense poder protegir eficientment les dones que pateixen violència de gènere. Els mites amb relació a les denúncies no són els únics, el sistema penal estereotipa i reproduïx sexismes socials de formes noves (Bodelón, 2012b).

En el nostre estudi de 230 casos, les dones víctimes de violència no confirmen la seva denúncia en 43 casos (18,7%).²⁴ Òbviament, la primera qüestió que s'hauria d'assenyalar és que la investigació i instrucció haurien de permetre identificar altres proves de gran valor com el testimoni de familiars, amics i amigues, fills i filles, etc.; informes de les institucions o associacions amb les quals hagi tingut contacte la víctima, etc.

En les entrevistes, de les 23 dones entrevistades que van denunciar la violència, sis no van declarar contra els seus agressors. Entre les raons que van explicar per no confirmar la seva denúncia i declarar contra el seu agressor, en destaquen tres: a) la por de la reacció de

²⁴ L'últim any la xifra de renúncies al procés que facilita el CGPJ per a tot Espanya és de l'11,4% (CGPJ, 2012:3).

l'agressor i la falta de confiança en la protecció oferta pel sistema penal; b) la creença d'estar protegint millor els fills i filles, i la por de perdre'n la custòdia, i c) els problemes econòmics.

L'enjudiciament dels delictes amb penes majors —delictes més greus com assassinats, lesions greus, agressions sexuals— té lloc a l'Audiència Provincial de Barcelona. Dels 230 expedients estudiats, 19 pertanyen a l'Audiència Provincial de Barcelona. A diferència dels jutjats penals, a l'Audiència Provincial la majoria de les sentències són condemnatòries (78,95%), donant-se un 21,05% d'absolucions. La xifra de condemnes sembla molt més satisfactòria que la que trobàvem als jutjats penals, on la majoria de les sentències no són condemnatòries. Tanmateix, cal tenir en compte que els delictes que arriben a l'Audiència Provincial són delictes greus i/o molt greus, en els quals hi ha múltiples proves. Si tenim això en ment, la dada del 78,95% de condemnes sembla menys satisfactòria.

4. Conclusions

En primer lloc, cal tenir en compte que el nombre d'expedients analitzats inclou conductes d'agressions menys lleus que, en altres països de la Unió Europea, no constitueixen delictes penals o són faltes penals. Des de l'aprovació de la Llei 1/2004, s'ha disparat als jutjats el nombre de denúncies. En comparació amb altres països d'Europa, el nombre de procediments i de sentències és molt més gran; això no significa que la violència masclista en les relacions de parella sigui més gran al nostre país que en altres països, sinó que el procés de criminalització és diferent. Dins d'Europa mateix, els processos de criminalització primària i secundària dels fenòmens són molt dispersos: la tipificació de la violència masclista (criminalització primària) és diferent a cada país i conductes que a Espanya constitueixen *delicte* en altres països són tractades com a falta penal. Passa el mateix respecte als processos d'aplicació de la llei penal (criminalització secundària), que incentiven o desincentiven la denúncia i que apunten en una direcció de protecció dels drets vulnerats per la violència masclista o que afegeixen, en altres casos, majors vulneracions.

Dels 230 expedients analitzats, només 83 dones (36,1%) obtenen una sentència condemnatòria. Aquesta xifra baixa de condemnes mostra que el sistema penal espanyol està lluny d'oferir una resposta satisfactòria a les demandes de justícia de les dones. Aquesta xifra ha de llegir-se en el context d'un augment de les denúncies i de respostes per part de l'aparell de justícia penal, però alhora mostra que la realitat del sistema penal espanyol està lluny d'abordar la major part de violències de gènere. Una altra discussió és la referent a quin paper ha d'assumir el sistema penal en la lluita contra la violència de gènere (Bodelón, 1992, 1998). La funció de prevenció de la violència masclista ha de venir d'un treball multidisciplinari que desborda l'àmbit penal i que se situa en tots els àmbits socials, encara que òbviament mentre existeixi un sistema penal la passivitat o activitat del sistema també emet un missatge als actors socials. Per tant, el paper del dret penal ha de ser un paper residual vinculat a la protecció i garantia davant els drets violats per la violència de gènere, tenint en compte sempre que estem davant un bé jurídic —*el dret a una vida lliure de violència de gènere*— que

està per sobre d'altres béns jurídics que han rebut una atenció constant i preferent per part de les nostres legislacions penals, com la propietat o la salut pública (tràfic de drogues).

Hem vist que en el 33,5% de les situacions (77 casos) l'expedient finalitza amb l'absolució de l'agressor o amb el sobreseïment 30,4% (70 casos). En una bona part, l'absolució o el sobreseïment es basen en el fet que la dona que pateix o ha patit violència no declara contra l'agressor, acollint-se al seu dret a no declarar contra familiars. Aquesta situació ens hauria de conduir a pensar de quina manera cal acompanyar les dones perquè puguin exercir la seva llibertat i trencar les relacions de violència. En la majoria dels supòsits estudiats, partint de la informació disponible als expedients, les dones no han tingut contacte amb els serveis socials, serveis d'atenció a la dona i/o associacions de dones que puguin ajudar-les a trencar amb la violència. En un 63,9% dels casos, les dones no obtenen cap tipus de protecció, només un sobreseïment o una absolució de l'agressor. No sabem en quants d'aquests casos la situació de violència continua, però la seva situació ja no és la mateixa: el conflicte amb l'agressor es pot accentuar, la decepció amb el sistema penal pot evitar noves accions; en definitiva, la victimització soferta serà un nou problema.

En aquest sentit, si es pren l'opció d'utilitzar el sistema penal, és imprescindible que els operadors jurídics i judicials que intervenen en el procediment utilitzin les eines a la seva disposició. Tanmateix, en la investigació hem vist que això no sempre és així, per exemple, el fet que malgrat que en molts casos les víctimes declaren contra el seu agressor, però la declaració esmentada no és prova suficient per al tribunal, fins i tot amb la presència de certificats mèdics que constaten les lesions.

L'habitualitat o reiteració de la violència contra la dona en les relacions de parella es desprèn també de nombrosos treballs teòrics i empírics sobre el tema (Romito, 2006; Bosch i Ferrer, 2002), i és una conclusió clara de l'anàlisi qualitativa feta a les entrevistes amb dones del nostre projecte, ja que a les entrevistes esmentades totes les dones descriuen episodis reiterats de violència. Per tant, el sistema de justícia penal no està treballant amb la realitat completa del fenomen, sinó només amb algunes manifestacions parcials: en el nostre estudi només el 4,8% dels casos reben una sentència que recull el maltractament habitual. El gruix de les conductes són tipificades com a violència puntual (58%). Aquest fet té una explicació múltiple: d'una banda, la reforma penal de la Llei 1/2004 ha facilitat la persecució de les lesions més lleus, que anteriorment a la llei esmentada quedaven gairebé en la impunitat; d'altra banda, les dinàmiques penal-processals no s'orienten a una investigació completa de tots els esdeveniments de violència que han tingut lloc i, en molts casos, la violència habitual queda reduïda a l'últim episodi de violència. I, finalment, les característiques de la violència masculina fan possible que en alguns casos les dones no identifiquin totes les agressions, tinguin por de denunciar-les totes, desconeguin la rellevància de denunciar-les totes o escullin el procés que consideren menys lesiu per a la protecció dels seus drets i dels seus fills i filles. Recordem que, segons l'última macroenquesta de 2011 (Macroenquesta 2011), només el 27,4% de les dones que han patit violència de gènere alguna vegada a la vida l'han denunciat.

Les dones que pateixen o han patit violència de gènere tenen dret a una indemnització econòmica; aquesta indemnització a les víctimes només es dona en 30 casos del total de 230,

és a dir, en un 13%. Destaca que en 16 casos la víctima renuncia a la indemnització econòmica esmentada. Aquesta dada també mostra com la reparació del dany és un tema encara poc present en la justícia penal. La seguretat i la reparació del dany que han patit les dones agredides haurien de ser dos objectius d'un sistema de justícia modern, d'una justícia que pugui ser també una justícia per a les dones.

A partir dels testimonis recollits durant el treball de camp amb persones professionals relacionades amb les respostes del sistema de justícia penal català a la violència masclista, concloem que, com a resultat dels canvis legislatius i de les polítiques públiques dels últims anys en la matèria, s'ha produït una millora i una especialització dels professionals i dels recursos dedicats. Tanmateix, després dels últims anys de crisi econòmica i de polítiques agressives contra els serveis públics i de retallades en les polítiques d'igualtat i contra la violència de gènere, s'està vivint una situació de retrocés greu (Sánchez, 2010).

No només fan falta més recursos, sinó que l'aplicació dels marcs normatius depèn, en bona mesura, d'una formació adequada i, més enllà d'aquesta, de l'empatia que les persones professionals mostrin envers les víctimes, així com de la necessitat de vèncer les resistències que aquestes persones puguin presentar als models d'intervenció basats en conceptes i metodologies feministes.

D'altra banda, la gestió dels serveis més especialitzats, en general, és a les mans d'entitats privades, mentre que els de caràcter general són, comunament, totalment públics. Certament, l'externalització dels serveis a entitats o empreses privades afecta la seva continuïtat i la qualitat del servei, donades les condicions de treball (contractació temporal del servei i del personal, alt grau de rotació, subcontractació, etc.) i genera una estructura molt precaritzada.

Pel que fa a la investigació de la violència, cal remarcar la necessitat de millorar la investigació dels fets i de no basar-se només en l'últim episodi de violència. S'ha de donar un espai perquè les dones puguin relatar tranquil·lament tots els episodis de violència, sense ser interrompudes perquè s'expressin amb relació a l'últim que han viscut, i s'han de revisar els fets anteriors per investigar la violència habitual.

La Fiscalia hauria de fer un seguiment exhaustiu dels sobreseïments i arxivaments de denúncies reiterades. Sovint, l'arxivament del cas és conceptualitzat com a equivalent que les dones menteixen. Semblaria que, per als jutges entrevistats, la resposta eficaç és la resposta *ràpida* i no tant una resposta *adequada*.

Malauradament, les retallades pressupostàries actuals estan afectant l'existència dels serveis públics (ja de per si insuficients). L'*argument de la crisi*, que està permetent aquestes retallades, ha estat acompanyat dels canvis de govern produïts en els dos últims anys, tant en l'àmbit estatal com en l'autonòmic de Catalunya.²⁵ Els majors avenços que s'havien produït en la posada en marxa dels recursos i el desenvolupament dels drets reconeguts en la legislació sobre violència de gènere/masclista s'havien produït durant governs de tall progressista, tant en l'àmbit estatal com en l'autonòmic. El gir conservador que estan prenent les administracions

²⁵ Aquesta tendència està afectant diversos països d'Europa (European Women's Lobby i Oxfam International, 2010).

actuals en tots dos àmbits (estatal i autonòmic) està posant seriosament en risc les polítiques de desenvolupament dels drets fonamentals de les dones.

Bibliografia

(2009), *El desarrollo de estrategias de trabajo con hombres que usan violencia contra las mujeres en sus relaciones íntimas. El caso de los países del Europa del Sur. ¿Por qué y cómo?* Barcelona: IDT.

Amnistía Internacional (2007), *Mujeres inmigrantes: más riesgos, mayores desventajas ante la violencia de género*. Madrid: Amnistía Internacional.

Añón, María José y Mestre, Ruth, (2005), "Violencia sobre las mujeres: discriminación, subordinación y derecho", en: Boix, J. y Martínez, E., *La nueva ley contra la violencia de género*. Madrid: Iustel.

Baratta, Alessandro (2002), *Criminología crítica y crítica del Derecho Penal*. Buenos Aires: Ed. Siglo XXI.

Barrére, Mª Ángeles (2008), "Género, discriminación y violencia contra las mujeres", en: Lorenzo P.; Maqueda, M.L. y Rubio A. (coord.), *Género, Violencia y Derecho*. Valencia: Tirant lo Blanch.

Bodelón González, Encarna (1992), "La cuestión de las mujeres y el derecho penal simbólico", en *Anuario de filosofía del derecho*. Madrid: IX. 154, p. 43-74.

Bodelón González, Encarna (1998), "Cuestionamiento de la eficacia del derecho en relación a la protección de los intereses de las mujeres", en *Delito y Sociedad*, nº 11/12, p. 125-139.

Bodelón González, Encarna (2008), "La violencia contra las mujeres y el derecho no androcéntrico: pérdidas en la traducción jurídica del feminismo", en: Lorenzo, P.; Maqueda, M.L. y Rubio, A. (coord.), *Género, Violencia y Derecho*, p. 275-299. Valencia: Tirant lo Blanch.

Bodelón González, Encarna (ed.) (2012a), *Violencia de género y las respuestas de los sistemas penales*. Buenos Aires: Editores Didot.

Bodelón González, Encarna (2012b), "Políticas públicas contra la violencia patriarcal en España y Brasil", Río de Janeiro: R. EMERJ, vol.15, nº 57, edición especial.

Bosch, Esperanza y Ferrer, Victoria (2002), *La voz de las invisibles. Las víctimas de un mal amor que mata*. Valencia: Editorial Cátedra. Colección Feminismos.

Calvo, Manuel (2003), *El tratamiento de la violencia doméstica en la Administración de justicia*. Madrid: Consejo General del Poder Judicial.

Calvo, Manuel (2005), "Evaluación de la respuesta jurídica frente a la violencia de género. Análisis de la Ley orgánica 1/2004, de Medidas de Protección Integral contra la Violencia de Género", Cuadernos Penales José.

Consejo General del Poder Judicial (2008), *II Informe anual del Observatorio estatal de Violencia sobre la Mujer*. Madrid: Consejo General del Poder Judicial.

Consejo General del Poder Judicial (2011), "Datos de denuncias, procedimientos penales y civiles registrados, órdenes de protección solicitadas en los juzgados de violencia sobre la mujer (jvm)1 y sentencias dictadas por los órganos jurisdiccionales en esta materia en el año 2011". Madrid: Consejo General del Poder Judicial.

Consejo General del Poder Judicial (2012), "Datos de denuncias, procedimientos penales y civiles registrados, órdenes de protección solicitadas en los juzgados de violencia sobre la mujer (jvm)1 y sentencias dictadas por los órganos jurisdiccionales en esta materia en el año 2012, Madrid: Consejo General del Poder Judicial.

European Women's Lobby y Oxfam International (2010), "An invisible crisis? Women's poverty and social exclusion in the European Union at the time of recession".

Geldschläger, Heinrich; Ginés, Oriol y Ponce, Álvaro (2011), "Grupo psicoterapéutico con hombres que ejercen violencia de género", en: Roca, Neus y Masip, Júlia (2011), *Intervención grupal en violencia sexista*. Barcelona: Herder, p. 344-369.

Gil Ruiz, Juana María (2007), *Los diferentes rostros de la violencia de género*. Madrid: Dykinson.

Hester, Marianne (2005), "Making it through the Criminal Justice System: Attrition and Domestic Violence", en: *Social Policy & Society*, 5:1, p. 79–90.

Larrauri, Elena (2003), "¿Por qué retiran las mujeres maltratadas las denuncias?", *Revista de Derecho Penal y Criminología*. 2ª época, nº 12.

Larrauri, Elena (2007), *Criminología crítica y violencia de género*, Madrid: Trotta.

Laurenzo Copelo, Patricia (2005), "La violencia de género en la Ley integral. Valoración político-criminal", en *Revista Electrónica de Ciencia Penal y Criminología* (RECPC 07-08/2005) <http://crimenet.ugr.es/recpc>, 59.

Laurenzo, Patricia; Maqueda, Mª Luisa y Rubio, Ana (2008), *Género, Violencia y Derecho*. Valencia: Tirant lo Blanch.

Laurenzo, Patricia (2004), "El nuevo delito de violencia doméstica", en *Artículo 14*. Sevilla.

Macroencuesta (2011), *Macroencuesta sobre violencia de género 2011*. Madrid: Ministerio de Sanidad, Política Social e Igualdad.

Maqueda Abreu, Mª Luisa (2006b), "La violencia de género: entre el concepto jurídico y la realidad social", en *Revista Electrónica de Ciencia Penal y Criminología*, 8 (RECPC 08-02/2006). <http://crimenet.ugr.es/recpc>

Maqueda, María Luisa (2006a), "La violencia de género: entre el concepto jurídico y la realidad social", *Artículo 14*, p. 4-16.

Montalban, I. (2004), *Perspectiva de género: criterio de interpretación, internacional y constitucional*. Madrid: Consejo General de Poder Judicial.

Romito, Patricia (2006), *Un silencio ensordecedor. La violencia ocultada contra mujeres y niños*. Barcelona: Montesinos.

Sánchez Ruíz, Rubén (2010), *Un any posant el dit a la nafra... Els millors posts del primer any d'un bloc antimasclista*. Barcelona: Printulibro Intergrup, S.A.

Sigmados (2006), *Macroencuestas sobre la violencia contra las mujeres*. Madrid: Instituto de la Mujer.

Tamaia (2007), *Ni príncipes ni perdices. Siete historias de mujeres que dicen basta*. Barcelona: Icaria.